

אחרית דבר

אבי רובין

חיבורם המופלא של רפיק אלתימי ומחמד בהג'ת מלווה אותי מאז ראשית דרכי בחקר ההיסטוריה של האימפריה העוסמאנית,¹ לפני כשלושה עשורים. אני חב תודה לאיריס אגמון, שהנחתה אותי בעבודת המוסמך בשלהי שנות התשעים של המאה הקודמת, על שהכירה לי את וילאית ביירות והציגה בפניי את האפשרויות הגלומות בו. עד אז החיבור היה מוכר לאחדים מחוקרי ההיסטוריה של האזור, אולם הם השתמשו בו בעיקר כמאגר נתונים שקוף על שלהי התקופה העוסמאנית. נדמה לי שהראשון לזהות את חשיבותו של החיבור היה יעקב יהושע, חוקר היישוב היהודי בארץ ישראל ויליד ירושלים העוסמאנית, שפרסם ב-1979 מאמר קצר המתבסס על חיבור זה בקתדרה.² זהו מאמר תיאורי, והוא מוגבל לרשמי המחברים מן ההתיישבות הציונית בלבד. אכן, אלתימי ובהג'ת גילו עניין רב בתנועה הציונית ובמושבות שהיא הקימה, אולם הייתה זו רק סוגיה אחת מני רבות שהעסיקו אותם בעקבות המסע שערכו ברחבי פרוכיניציית ביירות.

בעבודת המוסמך שלי ובמאמרים שפרסמתי בעקבותיה, ביקשתי להציג גישה שונה באופן מהותי.³ אומנם וילאית ביירות מאפשר ללמוד על חיי היומיום בפלסטין העוסמאנית, אולם ביסודו הוא אשנב לתודעות של מחבריו, שני צעירים בני אליטה מקומית-עוסמאנית. בעקבות הצעתה של אגמון אימצתי את

1 צוות סדרת מפתח החליט כי בתרגום של וילאית ביירות תתועתק המילה מערבית, ועל כן היא נכתבת "עות'מאנית". אני משתמש במילה על פי ההגייה התורכית, ולכן כותב "עוסמאנית". שתי צורות הכתיב מדגימות את שתי נקודות המבט שאפשר לזהות בספרם של אלתימי ובהג'ת - ערביות מצד אחד, ופעולה בזיקה לאימפריה העוסמאנית מהצד האחר.

2 יעקב יהושע, "פתח-תקוה בעיניהם של שני פקידי ממשלה בכירים בשלהי השלטון העות'מאני", קתדרה 10 (1979): 151-158.

3 אבי רובין, "המזרח דבר אחד והמערב דבר אחר? מוחמד בהג'ת ורפיק אל-תימי בולאית ביירות", ג'מאעה 7 (2001): 54-81; אבי רובין, "פלסטין בשנות המלחמה בעיני שני נוסעים עות'מאנים", זמנים 126 (2014): 16-27.

הגישה המחקרית המיקרו-היסטורית, שמאז שנות השבעים של המאה העשרים התברר כי היא כלי פרשני רב עוצמה. כדי להפיק את המיטב מן הילאית ביירות ואף ליהנות מהקריאה, אני ממליץ לאוחזות ולאוחזים בספר זה לקרוא אותו באופן מיקרו-היסטורי.

מיקרו-היסטוריה היא גישה פרשנית שבה מתבוננים באופן מדוקדק בפרטי הפרטים המתועדים באשר ליחידת הניתוח הנבחרת, שעשויה להיות אדם בודד, אירוע כלשהו או יישוב אחד.⁴ בשונה מהמתודה של מקרה בוחן, אין כאן כוונה לראות ביחידת ההתבוננות מִדְגֵם פרופורציונלי של היחידה הגדולה יותר או מייצג שלה. במקום זאת, חקר אותה יחידת ניתוח בכלים מיקרו-היסטוריים מאפשר לערער על תפיסות היסטוריוגרפיות מקובלות, ואף להטיל ספק בהכללות גורפות ורווחות ובנרטיבים סדורים על העבר. לעיתים קרובות מבט מיקרו-היסטורי מבטא ניסיון לגשר על פער הזמן שחלף מאז האירוע הנחקר, באמצעות שחזור חוויות ספציפיות של בני התקופה. התמקדות בחוויה האישית, האנושית, מזכירה לנו את מגבלות המחקר ההיסטורי ואת הצורך במידה רבה של ענווה באשר ליכולתנו להכיר את העבר, שלעולם יישאר "ארץ זרה".⁵ יש תורות בודהיסטיות שמדמות את התודעה האנושית לקוף קופצני, הנע ממקום למקום באופן בלתי צפוי. התודעה רוויה בסתירות, וככל דבר אחר ביקום היא מצויה בשינוי תמידי. בהשאלה למשל הקוף הקופצני, נרטיבים שאנו, חוקרות ההיסטוריה וחוקריה, כותבים, נוטים "לשטח" קפיצות, סתירות ושינויים בתודעה האנושית. ספרי היסטוריה ותוצרי מחקר אחרים נוטים להציג את העבר כמופע מתמשך של תהליכים סדורים, שהגיונם הפנימי לכאורה מתבהר לנוכח מה שמכונה פרספקטיבה היסטורית. המבט המיקרו-היסטורי מבקש לחשוף את האקראיות השולטת בחיי האדם, את האי-יציבות של תודעות העבר ואת הממדים האנושיים שבסיפור ההיסטורי. אנו מבקשים להתקרב אל החוויות האנושיות המתועדות בזמן ובמקום שבו הן נחו, וקרוב ככל האפשר לאופן שבו חוו אותן אנשי העבר. היכולת לעשות זאת תלויה באופי המקורות העומדים לרשותנו. לא כל מקור היסטורי מאפשר קריאה מיקרו-היסטורית. למזלנו, וילאית ביירות

4 Brad S. Gregory, "Is Small Beautiful? Microhistory and the History of Everyday Life," *History and Theory* 38 (1999): 100–110; Carlo Ginzburg, John Tedeschi, and Ann C. Tedeschi, "Microhistory: Two or Three Things that I Know about It," *Critical Inquiry* 20 (1993): 10–35

5 The past is a foreign country; they do" פולס הארטלי: L. P. Hartley, *The Go-Between* (London: H. Hamilton, 1953), 9

מאפשר קריאה שכזאת בזכות הפירוט, המבע הרגשי האישי הבולט בחלקים רבים של החיבור, נסיבות יצירת החיבור ככרוניקה של מסע, והמחקר העשיר שהצטבר בעשורים האחרונים על העולם שאלתמימי ובהג'ת חיו בו. עם זאת, קריאה מיקרו-היסטורית מחייבת ערנות לכך שכל תיעוד של מציאות כלשהי הוא מעשה פרשני מעיקרו, או כפי שכתב האנתרופולוג קליפורד גירץ: "מה שאנו מחשיבים לנתונים שלנו, אינו, לאמיתו של דבר, אלא קונסטרוקציה שלנו, שבה אנו מתארים את הקונסטרוקציה של אנשים אחרים, שבה הם מציגים מעשים שלהם ושל בני ארצם".⁶ וילאית ביירות מציע שפע של נתונים שאספו מחבריו על ההיסטוריה של האזור, הגאוגרפיה, הדמוגרפיה, האקלים, הכלכלה והחברה. כפי שכתב לאחרונה אלי אושרוב, "החריצות האובססיבית כמעט של כותבי וילאית ביירות מרשימה חוקרים בני זמננו, שרבים מהנתונים הדרושים להם נמצאים במרחק חיפוש בגוגל".⁷ קריאה מיקרו-היסטורית של החיבור תציב במרכז את תודעתם של מחבריו, ותחייב אותנו, הקוראות והקוראים, לראות בהם לא רק מתעדים, אלא פרשנים שמעניקים לנו הזדמנות ללמוד על התודעה ועל החוויה של בני אליטה עוסמאנית, שנים ספורות קודם שהתמוטטה הציביליזציה שהייתה עולמם, זמן קצר לפני לידתו של סדר עולמי חדש.

אלתמימי ובהג'ת, המתעדים והפרשנים במקרה זה, כתבו את חיבורם אחרי שהשלימו מסע מפרך ומיוזע בחלקה הדרומי של הפרובינציה, משימה שהטיל עליהם מושל הפרובינציה עֶזְמִי בֵּי. בחודשי הקיץ של שנת 1915 הם סיירו במחוזות הדרומיים של פרובינציית ביירות, ולאחר שנה השלימו משימת סיור ותיעוד נוספת בחלקה הצפוני של הפרובינציה (ופרסמו בעקבות זאת כרך נוסף). הם נעו ממקום למקום בעגלות וברכבות, וגם הליכה מתישה ברגל לא נחסכה מהם. הבחירה בשני הצעירים הנבונים והנמרצים האלה הוכיחה את עצמה. לשני המחברים ביוגרפיות אופייניות של בני אליטה עירונית עוסמאנית, כלומר משכילים, רב־תרבותיים ומאמינים נלהבים בקדמה. מֶחְמַד פֶּהג'ת נולד בחלב בשנת 1890 לאב ערבי ולאם תורכית ממוצא איסטנבולי. אביו כיהן כשופט במערכת המשפט הניזאמית (הרפורמית). מקובל היה שתקופות ההצבה של שופטים היו מוגבלות לשנתיים-שלוש כדי למנוע פיתוח אינטרסים אישיים מקומיים ומצבים של ניגוד עניינים. עם תום תקופת ההצבה השופט הוצב באזור אחר של האימפריה. נדודי האב עקב תפקידו הובילו אותו לסלוניקה, שם למד מֶחְמַד בהג'ת בבית הספר המכין (אֶצְדָּאדי), שהיה חלק מרשת החינוך המודרנית

6 קליפורד גירץ, פרשנות של תרבויות, תרגום: יואש מייזלר (ירושלים: כתר, 1990), 20-21.

7 אלי אושרוב, "אחרי מאה שנה: בהג'ת ותמימי בעברית", ג'מאעה 26 (2023): 249-249.

שהוקמה עם רפורמות התנוזימאות. בתי הספר האלה נועדו להכשיר את דור העתיד של האליטות העוסמאניות המודרניות. לאחר השלמת לימודיו בסלוניקה הוא עבר לאיסטנבול, הבירה האימפריאלית, התקבל לאחד ממוסדות ההכשרה היוקרתיים בה, בית הספר האימפריאלי למשפטים, וסיים אותו בהצטיינות. אף על פי שזכה במשרה במשרד המשפטים, בחר מֶחְמַד בהג'ת לזנוח את מסלול הקריירה המשפטית, ללכת בעקבות רחשי ליבו ולעסוק בתחומי הרוח והתרבות. ייתכן שהחשיפה לאווירה הפוליטית והתרבותית השוקקת של הבירה הייתה הגורם לתפנית זו. בהג'ת עבר להתגורר בביירות, שהייתה בירת הפרובינציה של ביירות (וילאית-י ביירות בתורכית עוסמאנית) ואחד מהמרכזים התרבותיים החשובים באימפריה. שם לימד ספרות ופילוסופיה בבית הספר הסולטאני ובבית הספר הישועי, מהמוסדות החינוכיים היוקרתיים בעולם העוסמאני. לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה מונה בהג'ת לסגן מנהל בית הספר הסולטאני. חברו למסע מֶחְמַד רפיק אלתמימי נולד ב-1889 למשפחת אליטה עמוקת שורשים בנאבלוס. כמו מֶחְמַד בהג'ת, גם רפיק אלתמימי למד בבית הספר המכין, וגם הוא היה בוגר של מוסד אימפריאלי יוקרתי, בית הספר הגבוה למנהל באיסטנבול. בשנה האחרונה ללימודיו זכה אלתמימי להיכלל בקבוצת סטודנטים שנשלחה ללמוד בפריז, הוא שהה בה שלוש שנים ולמד ספרות והיסטוריה בסורבון. בתקופת לימודיו בביירת התרבות של העולם השתתף רפיק אלתמימי בייסוד האגודה החשאית אֶלְפֶתֶאה. בדומה לאגודות חשאיות אחרות שפעלו בקרב קהילות ערביות עוסמאניות, גם חברי אגודה זו ביקשו להגדיר מחדש את מקום הפרובינציות הערביות בסדר היום האימפריאלי, ובכך קראו תיגר על מדיניות המרכז המנהלי שהובילה הממשלה במהלך המאה התשע-עשרה. לאחר שסיים את לימודיו בסורבון, חזר אלתמימי למולדת העוסמאנית. הוא לימד ספרות ופילוסופיה בבתי ספר במזרח אנטוליה ובמערבה, בדמשק ולבסוף בביירות, שם מונה למנהל בית הספר למסחר.

למֶחְמַד בהג'ת ולרפיק אלתמימי הייתה שפה משותפת. בני עשרים וחמש ועשרים ושש בהתאמה, רב-לשוניים, רחבי אופקים ומשכילים, הם ידעו לנוע בטבעיות ובביטחון במרחבים גאוגרפיים ותרבותיים מגוונים. שניהם היו סטודנטים בעת מהפכת התורכים הצעירים (1908), אשר שמה קץ לשלטונו האוטוקרטי של הסולטאן עבד אלחמיד (בתורכית: עבדולהמיד) השני. מכתבתם של אלתמימי ובהג'ת עולה כי הם חוו את גל האופטימיות והאופוריה ששטף את המרכזים העירוניים של האימפריה בימי המהפכה. גם הם חגגו מן הסתם יחד עם ההמונים את ההבטחה לשוויון ולחירות שנשאה המהפכה. בהיותם אנשים משכילים גם הם קראו את שטף מאמרי העיתונות, ששגשגה

בשלל שפות האימפריה לאחר הסרת כבלי הצנזורה הכבדים, ושהרבתה לעסוק בשבחי העקרונות החוקתיים. אלתמימי ובהג'ת חוו לא רק את ראשית הגשמת החזון החוקתי-ליברלי שהציגה המהפכה, אלא גם את שברה המהיר. משברים כמו מלחמות הבלקן (1912-1913) והמתחים האתניים שהתחזקו בעקבותיהן, האיצו את המעבר למדיניות לאומנית וריכוזית יותר, תוך כדי ערעור העקרונות החוקתיים של המהפכה.

למודי אכזבות ככל שהיו, נראה שדבר לא יכול היה להכין את שני הצעירים למפגש עם המציאות הקשה שנחשפו אליה במסע ברחבי הפרובינציה של ביירות, שנתיים אחרי פרוץ המלחמה. הם סיירו ביישובים מגוונים - ערים, כפרים ושבטים - וניהלו שיג ושיח עם אוכלוסיות שונות. המגוון התרבותי, האתני והדתי לא הפתיע אותם. כמו אזורים רבים ברחבי האימפריה העוסמאנית הייתה הפרובינציה של ביירות מארג רב-לשוני ורב-תרבותי. אלא שהימים היו ימי משבר עמוק. כבר במחצית השנייה של שנת 1915 החלו להתברר ההשלכות הקטסטרופליות של החלטת מנהיגי האימפריה להצטרף למלחמה לצד גרמניה, אוסטרו-הונגריה ובולגריה. משאבי המדינה העוסמאנית הלכו והידלדלו על רקע הלחימה הקשה, והמדינה התקשתה לספק לאזרחיה שירותים בסיסיים. סבלה של האוכלוסייה באזור סוריה הגדולה (בלאד אלשאם) היה קשה במיוחד. מבצעי גיוס לטובת המאמץ המלחמתי גרעו מהאוכלוסייה כוח אדם ופגעו ביכולתן של משפחות הפלאחים לעבד את אדמותיהן. מכת הארבה (1915) העמיקה את הרעב. באזורים רבים לא היה מי שיאכוף את הסדר והביטחון, ומשפחות איכרים רבות נטשו את אדמותיהן ועברו אל הערים, מה שפגע אף יותר ביכולת לספק תוצרת חקלאית ומזון בסיסי. מאות אלפים מתו בשל רעב ומחלות, אשר החמירו בעקבות המצור שהטיל האויב על החופים, ואווירת כאוס שרתה ברחבי הפרובינציה. המשבר העמוק ותחושת הקדרות הכללית בימי המלחמה ניכרים היטב בכתיבתם של אלתמימי ובהג'ת.

אף על פי כן אלתמימי ובהג'ת לא נסחפו בכתיבתם לשיח של ייאוש או לתחזיות אפוקליפטיות, ואפשר למצוא בכתיבתם אף מידה רבה של אופטימיות וביטחון ביכולתה של מדינתם להתמודד עם הקשיים. מי שקירות ביתו קורסים עליו, לא יטרח למתוח ביקורת נוקדנית על תחזוקת הבית, ולא ישחית את זמנו בהצעות דקדקניות לשיפורים, אלא יימלט כל עוד נפשו בו ויחפש לעצמו בית חדש. אך אלתמימי ובהג'ת מציגים ציפיות גבוהות מהשלטון, ואף מותחים ביקורת נוקבת על מדיניות השלטון, ששלח אותם לתור את הארץ ולדווח על מצבה. על אף המצוקות שהם פוגשים על כל צעד ושעל, הם מוצאים טעם למשל בתיאור ההשלכות החמורות של בירוא היערות וחישוף ההרים, מדיניות

שיצרה חולות נודדים, שיטפונות וביצות. הם מאשימים את הממשלה בניהול כושל של המשאבים ובהתרת הרס היערות, ומציעים צעדים מעשיים כגון חקיקה מתאימה ופיקוח מקצועי כדי לעצור את הנזקים הסביבתיים. כאשר חושבים על ההרס הנרחב שנגרם בעקבות המלחמה, עולה אצל הקוראת בת זמננו תחושה סוריאליסטית נוכח תלונותיהם של אלתמימי ובהג'ת על היעדר ההשקעה הממשלתית בתשתיות העיר חיפה או היעדר התמיכה הממשלתית בפלאחים, העובדים את האדמה בשיטות מיושנות. המחברים מציגים אפוא ביקורת קונסטרוקטיבית ואף מעלים הצעות לשיפור המדיניות. מי שיחפש רמז לכך שאלתמימי ובהג'ת העלו בדעתם כי בעוד שנים ספורות המדינה בת שש מאות השנים תחדל מלהתקיים, לא ימצא אותה בכתיבתם.

מדוע נעדרת נימה אפוקליפטית מן הדוח שהגישו אלתמימי ובהג'ת? כתיבתם כנה, ולא מדובר בחיבור שנועד להשמיע לשלטון את מה שינעם לאוזניו, כפי שניכר בדוחות שהזמינו שליטים רבים לאורך ההיסטוריה. גם האפשרות שאלתמימי ובהג'ת לקו בעיוורון הנובע מבורות או מתמימות, אינה סבירה. כאמור, צעירים ככל שהיו, הם הספיקו לחוות תפניות גדולות ובלתי צפויות, שהשפיעו על חייהם של המונים ברחבי האימפריה. הם החזיקו בידע רב בתחומים מתחומים שונים, שיכול היה לסייע להם לדמיין עתיד קרוב, שבו מדינתם כבר לא עומדת על תלה. אם קוראים את וילאית ביירות קריאה מיקרו-היסטורית, כזו שכרוכה בהשהיית הפרספקטיבה ההיסטורית, כלומר השהיית הידיעה על כל מה שקרה אחרי 1918, התשובה מתבררת, והיא כמעט מובנת מאליה. כפי שכותבת אגמון, "המאפיין הבולט של הכתיבה ההיסטורית על המלחמה באימפריה העות'מאנית הוא דימויה כ'קץ האימפריה'".⁸ לטענתה, הדימוי האפוקליפטי של המלחמה נובע מהקניות היסטוריוגרפיות של המלחמה באירופה ולא דווקא מכתובה על תקופת המלחמה באימפריה העוסמאנית עצמה.⁸ וילאית ביירות יכולה להיחשב ראייה התומכת בטענה זו וממחישה אותה. כמי שהיו בקיאים בתולדות מדינתם העוסמאנית, לאלתמימי ובהג'ת לא הייתה סיבה להניח שהקץ ממשמש ובא. אומנם המלחמה הייתה קשה, אולם העבר הרחוק והקרוב של האימפריה העוסמאנית היה רצוף מלחמות ומשברים חריפים, שהסתיימו כולם בתהליכי התאוששות, בנייה מחדש וצמיחה. זו הייתה אחריתו של המשבר הכלכלי והחברתי החריף של המאה השבע-עשרה למשל, וגם המלחמות הקשות של המאה התשע-עשרה הארוכה לא הסתיימו בחידלון.

8 איריס אגמון, "כרוניקה של קץ ידוע מראש? המלחמה הגדולה וארגו הכלים של ההיסטוריונית", תיאוריה וביקורת 49 (2017): 236.

המלחמה עם רוסיה (1877-1878) הסתיימה בתבוסה עוסמאנית צורבת ובאובדן של אזורי שליטה נרחבים בבלקן. מלחמות הבלקן (1912-1913) הנחילו לעוסמאנים מפלות נוספות, אולם הן לא המיטו כליה על המדינה העוסמאנית. אלתמימי ובהג'ת, שנולדו בשלהי המאה התשע-עשרה, הכירו את ההישגים הגדולים של מפעל הרפורמות באותה המאה, שהיה כרוך בבנייה מחדש של מוסדות מדינה בתחומים רבים, למשל מערכת המשפט, תחום החינוך ושיטות מנהל חדשניות. מנקודת מבטם משבר חריף לא היה מבוא לחידלון, אלא הזדמנות לצמיחה ולשיפור כי זו המחזוריות שניבטה אליהם מבעד לספרי ההיסטוריה העוסמאנית שקראו. לפיכך בתודעתם הסיכוי שהמדינה תשרוד את המלחמה, היה גדול מהסיכוי שהיא תיכחד ותתפרק לתצורות פוליטיות לא מוכרות להם, כפי שקרה לבסוף.

הביטחון ביכולת המדינה לצלוח גם את המשבר הכללי שפרץ ב-1914 הכתיב תפיסת עולם פרקטית, שלא הייתה ייחודית לאלתמימי ובהג'ת. דוגמה לכך אפשר למצוא במבט החדש שמציע המחקר העדכני על פועלו של ג'מאל פאשה, המושל הצבאי של סוריה ופלסטין בתקופת מלחמת העולם. מחקר זה מפרץ את הדימוי שטיפחו כותבים ציונים וערבים של ג'מאל "שופך הדם", דימוי שכל כולו אכזריות, רודנות ורדיפה בלתי רציונלית של יהודים וערבים. אכן, ג'מאל פאשה ראה בתנועה הלאומית הציונית ובתנועה הלאומית הערבית איום מבית, ובכך הוא לא היה שונה ממאות קצינים אחרים באימפריות מולטי-אתניות אחרות מאז ראשית המאה התשע-עשרה, האימפריה האוסטרו-הונגרית והאימפריה הרוסית למשל. אולם לצד מאמצי הדיכוי של קבוצות שהוא ועמיתיו תפסו כחתרניות, פעילותו העידה על מחויבות כנה לשיפור מצבו של האזור שהיה באחריותו. אופיין של פעולות אלה, שכללו שיפור תשתיות עירוניות וחקלאיות, חיזוק מוסדות ממשל והקמת מוסדות חינוך, העיד על מחויבות לחזון האימפריאלי רב העשורים של התחדשות לפי עקרונות מודרניים של ניהול מדינה. בסתיו 1916 ארגן ג'מאל פאשה משלחת של עיתונאים, כותבים (שהיום היינו מכנים "מעצבי דעת קהל") וחכמי הלכה מרחבי הפרובינציות הסוריות, ששוגרה לדרדנלים בעקבות הישגי הצבא העוסמאני בגליפולי, במטרה לגייס את תמיכת תושבי הפרובינציות הערביות במלחמה ולעודד סולידריות ערבית-עוסמאנית. מסלול המשלחת עבר בערים ובכפרים באנטוליה. בדוחות שהגישו חבריה, הם תיארו את מצבם של האיכרים, את התעשייה המקומית ואת תשתיות התחבורה. בין השאר נועד מאמץ זה לתרום למאבק בקבוצות בדלניות. עם חברי המשלחת נמנו אינטלקטואלים ערבים מובילים כמו מַחְמַד פַּרְד עלי, שהיו מחויבים לחזון של לאומיות עוסמאנית רבת-רבותית. במחקר שפרסם על דוחות המשלחת,

כותב סלים תמארי שאין לראות בכתיבת דוחות אלה אפולוגטיקה על משטר קורס. למעשה ביטאו הדוחות את העובדה שהממשלה העוסמאנית נהנתה מתמיכה ניכרת בקרב האוכלוסייה הערבית בשנתיים הראשונות למלחמה.⁹ אפילו בשלב מאוחר של המלחמה, וזמן קצר לפני הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל ב-1917, לא היה בפעולותיו של ג'מאל פאשה כדי להעיד על אנרכיה, האופיינית למצבים דיסטופיים. כפי שמראים יובל בן בסט ודוּתן הלוי, פינוי האוכלוסייה היהודית מיפו ומתל אביב במרץ 1917 לא היה מפגן בלתי רציונלי של רדיפת יהודים, אלא המשך ישיר לפינוי האוכלוסייה הערבית מהעיר עזה מוקדם יותר באותו חודש. פינוי אוכלוסייה אזרחית מאזור מלחמה היה מהלך צבאי הגיוני והכרחי, שנבע מצוק העיתים. זאת ועוד, ג'מאל פאשה נקט פעולות שנועדו להבטיח את שיבת המפונים לבתיהם בתום המלחמה. אלה כללו אבטחת רכוש המפונים, הצבת שומרים בתל אביב ואזהרות על הוצאה להורג של בוזזים.¹⁰ כמו אלתמימי ובהג'ת וכמו אזרחים עוסמאניים רבים אחרים, גם ג'מאל פאשה לא יכול היה לדמיין את העולם ללא מדינתו. בדומה למברקים ששלח ג'מאל פאשה לאיסטנבול בימי המלחמה, גם וילאית ביירות מציע חלופה לעדשה העכורה של הפרספקטיבה ההיסטורית ולחוכמה שלאחר מעשה. במילים אחרות, וילאית ביירות הוא הזמנה לתרגול חשיבה היסטורית.

הקוראות והקוראים בספר יזהו בנקל את תפיסת עולמם האליטיסטית של אלתמימי ובהג'ת. היא מהדהדת את ההתנשאות התרבותית על ה"ילידים", המוכרת מכתיבה קולוניאלית במגוון סוגות. אימוץ בררני של עולם הייצוגים והדימויים האוריינטליסטי בידי אליטות עוסמאניות הוא תופעה מוכרת בחקר ההיסטוריה של האימפריה העוסמאנית בעת החדשה. אליטות עוסמאניות אימצו תפיסות דומות לאלה הקולוניאליות האירופיות (אם כי לא זהות להן), והן נהגו לתאר את עצמן במונחים של עליונות תרבותית מובהקת על אוכלוסיות פרובינציאליות נחשלות. זו הייתה גרסה ייחודית של "שליחות מתרבתת", ששירתה תכליות מגוונות כגון חיזוק נאמנויות פוליטיות ואף תיקון אמונותיהן של קבוצות שנתפסו לא מתורבתות או כופרות, כגון

9 Salim Tamari, "A 'Scientific Expedition' to Gallipoli: The Syrian–Palestinian Intelligentsia and the Ottoman Campaign Against Arab Separatism," *Jerusalem Quarterly* 56–57 (2013): 6–28

10 יובל בן בסט ודוּתן הלוי, "ה'מניפסט' של ג'מאל פאשה: הממשל הצבאי העות'מאני ותושבי הארץ במלחמת העולם", קתדרה 165 (2017): 34–7.

האלוים והשיעים.¹¹ אדָּהֶם אָלֶדֶם טוען כי בני האליטות העוסמאניות שניכסו את השיח האוריינטליסטי, נקלעו לעמדה דו־משמעית, שכן העוסמאנים היו בעצמם מושא לכתיבה אוריינטליסטית. בה בעת הם טיפחו שיח דומה, שבו הם ייחסו סטראוטיפים רווחים לקבוצות, שהיו חלק אינטגרלי מהמארג החברתי העוסמאני כגון ערבים, בדואים ואוכלוסיות נוודיות אחרות. לטענת אלדס תיאור הקבוצות האלה כקהילות אוריינטליות נחשלות שיש לתרבת אותן, סייע לחלקים מהאליטה העוסמאנית לדמיין שהם עצמם בשר מבשרה של המודרניות האירופית.¹² שיח זה ניכר בתיאור מפגשיהם של אלתימי ובהגות עם קבוצות מקבוצות שונות. נדמה שאין קבוצה שעוררה אצלם תחושות תסכול ואף זעם כמו המוסלמים הכפריים, שאלתימי ובהגות גינו אותם בחריפות. מכל הקבוצות הנסקרות בוילאית ביירות, המוסלמים מיוצגים בדוח באופן השלילי ביותר. אלתימי ובהגות מייחסים למוסלמים את הנטייה לשקר למשל, ומטפלים בה באופן כמעט מדעי, ואף טוענים כי "ליואא" נאבלוס הוא מולדת השקר". הם מדרגים מקומות שונים על פי דרגת השקרנות המאפיינת את תושביהם, ומציינים שאנשי בני צעב מובילים בתחום השקרנות, ואחריהם הם מציינים את נאבלוס, את נאחית ג'מאעין ואת סלפית. בראש הטיפולוגיה המשונה הזאת ניצבים תושבי ג'נין. אומנם האזורים שנסקרו אכלסו מגוון עדות, אולם נדמה שהנימה השלילית ביותר מופנית לאוכלוסיית הרוב המוסלמית.

בהקשר זה מעניין במיוחד האופן שבו מתארים המחברים את בני המעמד הגבוה בנאבלוס, עיר הולדתו של אלתימי ומשכנה של משפחתו הידועה והמכובדת מאות שנים. במחקריו על תפיסות של זמן בשלהי התקופה העוסמאנית אבנר וישניצר מנתח את תרומתם של בתי הספר הרפורמיים, שהוקמו ברחבי האימפריה בשלהי המאה התשע-עשרה, לעיצוב עולם המושגים והדימויים של האליטות החדשות, שראו בעצמן נושאות דגל הקדמה והמודרניות. הדימויים

11 Necati Alkan, "The Late Ottoman Sunni Missionary Project," in *Missions and Preaching*, eds. Annalaura Turiano, Karène Sanchez Summerer and Norig Neveu (Leiden: Brill, 2022), 262–293; Selim Deringil, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003): 311–342; Ussama Makdisi, "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review* 107 (2002): 768–796

12 Edhem Eldem, *The Ottoman Empire and Orientalism: An Awkward Relationship*, in *After Orientalism: Critical Perspectives on Western Agency and Eastern Re-appropriation*, eds. François Pouillon and Jean-Claude Vatin (Leiden: Brill, 2015), 89–102

האלה היו קונקרטיים לעילא. יעילות ודייקנות הוצגו בתכני ההוראה ובסדרי היום החינוכיים כערכים מוסריים.¹³ לאלתמימי ובהג'ת לא הייתה סיבה לערער על האמונה היוקדת בקדמה, על כל העולה ממנה. ההמצאות המדעיות חדשות לבקרים והאידיאולוגיות החדשות והמסעירות היו הוכחה חיה לעוצמתה של הקדמה ולתקפותם של תיאורים סכמתיים ודיכוטומיים, הנאורות מזה והנחשלות מזה. אלתמימי ובהג'ת החזיקו באמונה כמעט מיסטית בקדמה, אף שבאותן שנים כבר ניכרו סימנים ראשונים לכך שלקדמה יש גם היבטים אכזריים. בכך הם לא היו שונים מאליטות אחרות בעולם בתקופתם. המפגש של שני הצעירים עם משפחות האליטה של נאבלוס ושל ג'נין הניב תיאורים מרירים במיוחד. המשפחות העשירות של נאבלוס, שמשפחתו של רפיק אלתמימי השתייכה אליהן, מוצגות כשכבה חברתית תאבת בצע ואופורטוניסטית, שמרנית וירודה מהבחינה התרבותית. המחברים לא חוסכים את שבט לשונם גם מעשירי ג'נין: "כמה משפחות עשירות השתלטו כמקובל על חיי העיירה, והן מרוויחות מהאפלה הכללית השוררת בה. דאגתן היחידה היא להוסיף הון על הון. כתוצאה מכך הנושאים הדורשים תשומת לב הם הלכלוך, המחלות, הניוון, חוסר המחשבה, העצלנות, השפלות, הבורות, החשכה והדאגות המתמשכות. זוהי ג'נין". תיאור שלוש מאות הצעירים שעזבו את נאבלוס חושף את הניכור העמוק שחש רפיק אלתמימי כלפי עיר הולדתו וכלפי משפחתו, והוא מפרט את הסיבות לניכור זה. הצעירים שעזבו לביירות ולאיסטנבול "טעמו את טעם החיים" וכבר לא מסוגלים לסבול את "גיוני הטקס המזרחיים" ואת המאכלים הכבדים של הוריהם, ולא יוכלו "להתנתק מכל היצירות והטעמים, ובמיוחד מהשירה ומוזיקה". הם לא יוכלו לחיות עוד עם הבורות ועם "המבטים הריקים ממשמעות" של אנשי העיר. כאשר אלתמימי כותב ש"בלב הצעיר מתפתח הצורך להתרחק מנאבלוס ולהיפטר מכל אותן תופעות, והוא אינו מהסס לעזוב את עיר מולדתו", הוא כותב למעשה על עצמו.

על פי וילאית ביירות, נאבלוס היא ארכיטיפ עירוני של החברה המוסלמית הערבית בפרובינציה. אולם תהיה זו טעות להמעיט בערך התיאור של אלתמימי ובהג'ת ולראות בו הבניה אוריינטליסטית ותו לא. מבעד לסטראוטיפים ולהכללות האפולוגטיות לפרקים, נשקפת גם מציאות של מנהגים מקומיים ושל תפיסות עולם מושרשות, שמעוררים בשני הצעירים צער, תסכול עמוק ותשוקה עזה לתיקון עולם. המחברים לא בדו מליכם תופעות כמו ריבוי ילודה שהנציחה עוני,

13 אבנר וישניצר, היו זמנים: על שעונים ואנשים בשלהי התקופה העוסמאנית, תרגום: עידן בריר (ירושלים: מאגנס, 2022), 96-125.

תמותת תינוקות ותחלואה בקרב ילדים. גם הביקורת שהם מותחים על פרקטיקות כגון נישואי קרובים, פוליגמיה ונישואי מבוגרים עם קטינות, מתייחסת לתופעות שהתקיימו במציאות. דיכוי נשים בקהילות המוסלמיות הפטריארכליות שהם פגשו, הוא נושא שמעסיק את אלתימי ובהג'ת ומקומם אותם, אולי יותר מכל תופעה חברתית אחרת שהם מתארים. מצבן החברתי של נשים נתפס בעיניהם כתבחין לקדמה, או לחילופין לגיוון תרבותי. בתיאור חיי המשפחה בנאבלוס, השניים מתמקדים ב"נגע החברתי שפגע בכל היבט של חיינו החברתיים במזרח". הם מתארים בכאב ובכעס את נתיב חייהן של נשים בנאבלוס, שכולו אומללות: "הבת נשארת בבית עד גיל חמש או שש, היא חסרת חשיבות לחלוטין ומביטים בה בדחייה ובזלזול משום שהיא בת. [...] אחרי חמש או שש שנים הבת המסכנה, שאינה מכירה דבר בעולם מלבד את מרצפות הרחוב שלה, נשלחת לבית זר לחלוטין. שם היא אינה מכירה דבר והופכת למכשיר הולדה, למשרתת של הגברים ולשפחה של חמותה ושל בת דודה".

מטבע הדברים תיאורי האוכלוסיות היהודיות שהתקיימו בפרובינציה העוסמאנית, שהייתה מאוכלסת ברוב מוסלמי, יעוררו סקרנות מיוחדת בקרב הקוראות והקוראים של ספר זה. הקריאה בוילאית ביירות היא מהלך פרשני כפי שכתבת הספר הייתה מהלך פרשני. קוראות וקוראים שינסו לזהות בדוח של אלתימי ובהג'ת עדות לזרעי הסכסוך המר ורב העשורים בין התנועה הלאומית הציונית לבין זו הפלסטינית, ודאי יצביעו על תיעוד חילופי הדברים בין המחברים לבין העגלון שהסיע אותם למושבה פתח תקווה. העגלון המוסלמי סיפר להם על נישול הפלאחים המוסלמים בידי היהודים שרכשו את אדמותיהם, וסיפורו גורם להם צער עמוק. אולם גם תיאור זה מחייב אותנו להימנע מפרשנות אנכרוניסטית של החיבור, שלוקה בקריאה של ההיסטוריה לאחר. קטגוריות פוליטיות וחברתיות אינן קפואות בזמן ואינן מרחפות מעל הזמן והמרחב. משמעותן משתנה ומתעצבת מחדש בהתאם לנסיבות, ובהתאם לתכליות ולתפיסות העולם המשתנות תדיר של היחידים והקבוצות שמחזיקים בהן. הדמויות והקבוצות הנזכרות בספר, וגם מחבריו, לא ידעו שהמלחמה תוביל ללידתו של סדר עולמי חדש, שיוכתב בידי מדינות מסוג חדש, מדינות לאום. מגוון הפרקטיקות והאמונות שמכוננות מדינות אלה, ואופי המתחים שנלווים להן, יתבררו במרוצת המאה העשרים, ובמיוחד במחצית השנייה של המאה. אז נוסדו רוב מדינות הלאום בטריטוריות המזרח תיכוניות והבלקניות שהיו חלק מהאימפריה העוסמאנית במשך מאות שנים. לפיכך וילאית ביירות הוא הזדמנות לבחון את מסכת היחסים בין יהודים למוסלמים באזורנו באופן היסטורי, כלומר כזה שמאתגר נרטיבים לאומניים, המתארים את הסכסוך כגזירת גורל, כתוצאה

בלתי נמנעת של מלחמת דת או תרבות. כמו כן הוא מאתגר תפיסות שטחיות וקורבניות של הסכסוך משני צידי המתרס. בעת כתיבת הדרוך אלתימי ובהג'ת לא ראו את עצמם בני הלאום הפלסטיני. מצב של התנגשות חזיתית ואלוימה בין התנועה הלאומית הפלסטינית לבין הציונות היה מחוץ לטווח האפשרויות שהם יכלו לדמיין.

כאמור, אלתימי ובהג'ת ראו את עצמם בני אליטה עוסמאנית מודרנית עם זיקות מקומיות-ערביות ומערביות, המחויבים לקידומה של מולדתם האימפריאלית, שבשלב זה דומיינה במונחים לאומיים, כלומר כלאומיות עוסמאנית. מערך ההזדהויות שהיה כרוך בכך הכתיב גם את תיאורי האוכלוסיות היהודיות שהם פגשו. אלתימי ובהג'ת לא התפעלו מהחזון הציוני, והוא אף עורר בהם אי־נחת מסוימת. הם היו שותפים לדאגה ולעוינות שחשו בני האליטה האימפריאלית כלפי פעילות התנועות הבלדניות, שחתרו תחת הריבונות העוסמאנית מאז ראשית המאה התשע־עשרה, ושחלקן השיגו הישגים של ממש, למשל התנועות הלאומיות הבלקניות. בה בעת ראו אלתימי ובהג'ת בפתח תקווה את התגלמות הקדמה האירופית, והם מפליגים בשבחי הניקיון, הסדר, ההליכות והנועם שמצאו בה. יחסם אל המושבות היהודיות היה אמביוולנטי. מצד אחד, תיאור המושבות משמש אותם למתוח ביקורת על סירוב המוסלמים לאמץ את הקדמה: "באלג'אעונה היהודית נוקטים שיטות חקלאיות מקצועיות, אך המוסלמים עדיין רצים אחרי הבקר. אמרתי להם: 'אינכם רואים את היהודים, כיצד הם מתאמצים ואיך הם חיים באושר? אינכם רוצים לעבוד כמוהם ולהיות מאושרים גם כן?'. אז ענה לי מוסלמי מאלג'אעונה: 'לנו גן העדן'. לא ענית לך בלשוני, אך עיני ענתה בהתרגשות שאין לתאר, ואיני יודע אם שמו לב לדמעות שירדו מעיניי". מצד שני, הם מתארים באופן ביקורתי ולעגני את התנהגותם חסרת האחריות של המתיישבים שמימן הברון רוטשילד בזכרון יעקב, בראשון לציון, במטולה ובמושבות הברון האחרות. מה שעורר את חמתם של אלתימי ובהג'ת היה בזבזנותם של המתיישבים היהודים ולא העזתם של הציונים לראות בפלסטיין את מולדתם.

על אף ההזדהות עם אורח החיים המערבי בפתח תקווה, אלתימי ובהג'ת מתארים את תחושת הניכור שחשו בעת סיורם שם, שלא הייתה פחותה מהניכור שהם חשו במגעם עם תושבי היישובים המוסלמיים. את שהותם בפתח תקווה הם מסכמים בנימה אופיינית, כלומר ברגשות מעורבים: "שהייה בה [בפתח תקווה, א.ר.] אינה נמאסת על האדם גם תקופה ארוכה. אבל ההישארות בה כרוכה בכידוד מתמשך. לדעתנו גם אם יאריך אדם את שהייתו ביישוב הירוק, שריחו נהדר, הוא לא יוכל להתערב באשכנזים ולהשתלב בהם. השיטוט הקצר ביותר

ביישוב פוצע את הלב ומרעיל את התחושות. הדבר המורגש ביותר במלבס הוא הריחוק מאיתנו, ריחוק במלוא מובן המילה". אפשר למקם את תחושות הניכור של שני הצעירים בפרק מבואי לסיפור המקובל של התנגשות בין תנועות לאומיות, אולם לדעת כותב שורות אלה קריאה כזו לוקה בתבנית היסטוריוגרפית אנכרוניסטית, שאגמון כינתה "כרוניקה של קץ ידוע מראש" בפרפרזה על ספרו הידוע של גבריאל גרסיה מארקס.

וילאית ביירות פורסם בו בזמן בתורכית עוסמאנית ובערבית. הכרך שלפנינו הוא תרגום מהגרסה הערבית. האם אלתמימי ובהג'ת כתבו את כתב היד המקורי בתורכית עוסמאנית או בערבית? במאמרו כותב יהושע שהספר נכתב במקורו בתורכית ולאחר מכן תורגם לערבית, אולם לא מצאנו לכך סימוכין רשמיים, ובמבוא לספר אין התייחסות לכך. לטענת יהושע "התרגום לא עלה יפה ובמקומות רבים קשה לרדת לעומקם של דברים"¹⁴. החיבור נכתב ביוזמת הרשויות ונועד לשמש את פקידי הממשל, כפי שמצהירים מחבריו, ולכן סביר להניח שאלתמימי ובהג'ת כתבו את כתב היד בתורכית עוסמאנית, ושהוא תורגם בזריזות לערבית כדי להפיצו בהקדם. ניכר שהטקסט בערבית לא נערך באופן קפדני, וספק אם עבר עריכה כלשהי. השפעת התורכית העוסמאנית ניכרת בגרסה הערבית. משפטים רבים ארוכים ומסורבלים כמקובל בתורכית עוסמאנית, ושכיחים גם מבנים תחביריים שאינם טבעיים לערבית. בכמה מקומות נפלו טעויות של ממש. אומנם יש מידה של הפרזה בדברי יהושע על כך ש"קשה לרדת לעמקם של דברים", אבל מאפיינים לשוניים אלה יצרו אתגר ייחודי במלאכת התרגום לערבית. תפיסת העולם וסגנון העבודה של סדרת מפתח - مكتوب, המבוססים על עבודה דו-לשונית דו-לאומית, אפשרו להתמודד עם האתגר בהצלחה והניבו תרגום איכותי ונגיש. אני מבקש לנצל במה זו כדי להביע הערכה לצוות התרגום: המתרגם עדו כהן, עורכת התרגום ד"ר נעמה בן זאב, יועצי התרגום צאלח עלי סואעד, ואיל' עבוד וג'ווארה בדר והעורך פרופ' יונתן מנדל.

מי שמעוניין להכיר את ההיסטוריה החברתית של פלסטין בשלהי התקופה העוסמאנית ישאב סיפוק רב מהקריאה בוילאית ביירות, שמשולה למסע במכונת זמן. לא פחות מכך, הספר מזמן הצצה נדירה ומרתקת לתודעתם של שני צעירים בני האליטה העוסמאנית זמן קצר לפני קריסת מדינתם. במהלך השנים הבאות ייפרדו אלתמימי ובהג'ת, כשאר בני תקופתם, מהעולם העוסמאני הרב־תרבותי, וילמדו לחשוב על עצמם ועל סביבותיהם כמונחים לאומיים. בעשורים הבאים יגבר העיסוק האובססיבי בזהויות, והמרחב ששני הצעירים נעו בו בחופשיות,

יבותר באמצעות חומות וגדרות אמיתיות ומדומיינות. רפיק אלתמימי, שתיאר ברוח את הקושי לחזור לעיר הולדתו, ישוב אליה לאחר כינון שלטון המנדט, וישגשג בה כאיש רוח. הוא יטפח קריירה מכובדת בתחום החינוך, ויכהן כמנהל בתי ספר בירושלים, בחברון וכיפו. כאשר יגיע לגיל העמידה, תודעתו הלאומית הפלסטינית תהיה מגובשת, והוא אף ישמש ראש נציגות הוועד הערבי העליון ביפו והציר הפלסטיני בליגה הערבית. הוא מת בשנת 1957. אופייה הרב-תרבותי של האימפריה העוסמאנית השתקף במוצאם המגוון של רבים משכבת האליטה. קריסת העולם העוסמאני והמעבר לסדר לאומי חייב רבים מהם לבחור לעצמם זהות לאומית, בחירה שלעיתים קרובות הושפעה מנסיבות חיים. מִתְמַד בהג'ת, שאביו היה ערבי ואימו תורכית, בחר להיות תורכי ולחיות ברפובליקה התורכית הצעירה. הוא שינה את שמו לִמְהֵמֵת בְּהֶצִ'ת יִזָּר (סופר) וחי באיסטנבול, שם עבד בתחום החינוך עד פרישתו ב־1951 בשל מחלת עיניים. עד מותו בשנת 1980 הוא נודע בהיותו סופר, משורר וחוקר בעולם הספרות התורכית, והיה מוכר בשליטתו ברזי השפה התורכית ובסגנונו הלירי. ככל הידוע, אלתמימי לא כתב עוד בתורכית, ובהצ'ת לא כתב עוד בערבית. מותם סימן את הסתלקותו של הדור שהיה עד לממשות קיומו של מרחב אימפריאלי רב-תרבותי נטול גבולות.